

પ્રકરણ (૫)અર્લંકાર વિધાન

નાટ્યશાસ્ત્રના ૧૭ માં અધ્યાયમાં ભરતમુનિએ 'લક્ષણો' ઉપરાંત અર્લંકારોની વિવેચના કરી છે. ભરતમુનિ નિરુપિત લક્ષણો ૩૬ છે જ્યારે અર્લંકારો ૪ છે. લક્ષણોને જે ભિન્ન પાઠ પરંપરાઓ છે જ્યારે અર્લંકારોના પાઠભેદની કોઈ પરંપરા નથી. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે નાટ્યશાસ્ત્રના રચનાકાળ સમયે, લક્ષણ પદ્ધતિની સરખામણીમાં અર્લંકાર પદ્ધતિ હજુ બાલ્યાવસ્થામાં હતી. પછેના સમયમાં ભામહ, દણ્ડી, વામન, રુદ્રટ અને રુપ્યક વિગેરે આચાર્યશ્રી અર્લંકાર પદ્ધતિનો એવો તો વિકાસ સાધ્યો કે લક્ષણપદ્ધતિ ડાવ્યશાસ્ત્રમાંથી લુપ્ત થઈ ગઈ. ડાવ્યશાસ્ત્રના અંગરુપે અર્લંકાર શાસ્ત્રના પ્રથમ પ્રણેતા ભરતમુનિ હતાં એમ અવશ્ય કહી શકાય.

લક્ષણ અને અર્લંકારની તુલના

લક્ષણ એ ડાવ્યનું શરીર છે તો અર્લંકાર તેના પરનું ઘરેલું. શરીરને પોનાનું નૈસર્ગિક સૌંદર્ય છે અને અર્લંકાર વિના પણ તે શોભે છે. એટલે અર્લંકારની અપેક્ષા કર્યા વિના પણ ડાવ્ય સૌંદર્ય સાધી શકે છે. લક્ષણ તો ડાવ્ય શરીરનું, સામુદ્રિક લક્ષણની જેમ અંગભુત તત્ત્વ છે. જ્યારે અર્લંકાર, રમણીના ઉજ્જવળ રત્નહારની સમાન બાહ્ય શોભાદાયક અંગ હોવાથી ભરતમુનિનો દૃષ્ટિએ અર્લંકારની અપેક્ષા લક્ષણ વ્યાપક ડાવ્યાંગ છે.

અભિનવગુપ્તના કથન અનુસાર લક્ષણ એ તો ડાવ્યરુપો પ્રાસાદની ભિત્તિ સમાન છે જેના ઉપર ચિત્રસ્થનાની જેમ અર્લંકાર શોભે છે. ડાવ્યમાં અર્લંકાર, રત્નમાળા સમાન છે કે જે શરીર કરતાં ભિન્ન છે જ્યારે લક્ષણ શારીરિક સહજ સૌંદર્ય છે જે અર્લંકારો વિના પણ સુંદર હોય છે.

અર્લંકાર નિરુપણ

(શ્લોક ૪૩ થી ૮૬)

ભરતમુનિના કથન અનુસાર નાટક વિગેરેમાં સંપ્રાપ્ત તથા પ્રયોગ કરવામાં

આવતા અર્થાંકાર ચાર છે. (૧) ઉપમા (૨) રુપક (૩) દોષક તથા (૪) યમક
(અધ્યાય ૧૭ શ્લોક ૪૩).

ઉપમા, રુપક અને દોષક અર્થાંકાર છે જ્યારે યમક શબ્દાંકાર. જો કે આવા બેદ ભસ્તમુનિએ પાડ્યા નથી, ભામહે પાડ્યા છે, જે ભસ્તમુનિના ઉત્તરકાલીન આચાર્ય છે. એનો અર્થ એ કે ભસ્તમુનિના સમયમાં શબ્દાંકાર અને અર્થાંકારનો બે ભિન્ન પરંપરાઓ વિકાસ પામી નહોતી.

(૧) ઉપમા

ભસ્તમુનિના કથન અનુસાર ' ' જ્યારે બે પદાર્થોની ગુણ અથવા પ્રકૃતિ પર આશ્રિત થઈ સાદૃશ્ય ધ્વારા તુલના કરવામાં આવે તો તેને ઉપમા કહેવામાં આવે છે. આ તુલના એક પદાર્થની એકથી કે અનેકથી, અથવા અનેક પદાર્થોની એકથી કે અનેકથી કરવામાં આવે છે. તેના ક્રમશઃ ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે. 'તારું મુખ ચન્દ્ર સમાન છે' અહીં એકની ઉપમા એકથી આપવામાં આવી છે. 'તક્ષત્ર ચન્દ્રમાની જેમ પ્રકાશિત છે' અહીં અનેકની ઉપમા એકથી છે. બાજ, મયૂર તથા ગિધ સમાન નેત્ર' - અહીં એક નેત્રની અનેકો સાથે ઉપમા છે. 'હાથોનો વાદળોની જેમ છે' અહીં અનેકની અનેકો સાથે ઉપમા છે.

(શ્લોક ૪૪ થી ૪૮)

ઉપમાના પ્રભેદો

વિષયની દૃષ્ટિએ ઉપમાના પાંચ પ્રભેદો, લક્ષણ અને ઉદાહરણ સહિત ભસ્તમુનિએ આ પ્રમાણે નિરૂપ્યા છે. (શ્લોક ૪૯ થી ૫૫)

ક્રમ	પ્રભેદ	લક્ષણ	ઉદાહરણ
૧	પ્રશંસા	ઉપમા ધ્વારા પ્રશંસા	મુનિજન ધ્વારા કષ્ટથી અર્જિત સિદ્ધિ સમાન એ વિશાલાક્ષી રમણીને જોઈ રાજા પ્રસન્ન થયો.

૨	નિન્દા ઉપમા ધ્વારા નિન્દા	એ રમણીએ સર્વ ધુણથી હોન બેઠંગી શકલવાળા એ પુરુષને દાવાગિની દગ્ધ કાંટાવાળા વૃક્ષને લતા આલિંગે તેમ આલિંગન કર્યું.
૩	કલ્પિતા કલ્પનાજ્ઞ્ય ઉપમા/ કલ્પનામંડિત ઉપમા	મદજલનું વર્ષા કરનારા, લોલાથી મન્દ મન્દ ગતિશાળી આ ગજરાજ, જંગમ પર્વતોની સમાન દેખાય છે.
૪	સદૃશી સાદૃશ્યજ્ઞ્ય ઉપમા	ભીજાના મનના અનુરોધથી આપે જે કાર્ય કર્યું તે અતિમાનુષકર્મા પુરુષ આપની જેવાજ છે.
૫	કિંચિત્ આંશિક સાદૃશ્યજ્ઞ્ય -સદૃશી ઉપમા	આ મારી સખી આવો ગઈ, પૂર્યન્દુ સમાન મુખવાળી, નીલકમલ સમાન નેત્રોત્તમી, તથા મદમત્ત સમાન ચાલવાળી.

ઉપમા પ્રભેદના નિરુપણના અને ભરતમુનિ જ્ઞાવે છે કે ઉપમા અલંકારના સ્થિતિમાં
આટલા ભેદ હોય છે. અહીં તેના જે અન્ય પ્રકારોનો, લક્ષણો ધ્વારા ઉલ્લેખ કરવામાં નથી
આવ્યો તેને લોક પ્રચલિત કાવ્યો ધ્વારા (લોકકાવ્યતઃ) સમજવા જોઈએ. (શ્લોક ૫૫)

જો કે ઉપમાનું રુપ પ્રાયોગ વૈદિક મંત્રોમાં પ્રાપ્ત થાય છે તથા યાસ્કના
નિરુક્તમાં પણ તેનો ચર્ચા છે પણ ઉપમાની પરિભાષા આપો પ્રભેદ-વિનિશ્ચય કરનાર
ભરતમુનિજ પહેલા આચાર્ય છે. જેના આધારે પછીના સમયમાં અનેક ઉપમામૂલક નવીન
અલંકારો ઉદ્ભવ્યા. અવય, ઉપમેયોપમા, પ્રતિવસ્તુપમા, અપહનુતિ, સંદેહ, પ્રતિમાન,
અતિશયોક્તિ જેવા સાદૃશ્યમૂલક અલંકારો ઉપમાનો વિસ્તાર અથવા વિકાસજ છે.

(૨) દોષક

દોષક અલંકારની પરિભાષા આપતા ભરતમુનિ જ્ઞાવે છે કે ' ' ભિન્ન વિષયોત્ત્રાણ

શબ્દોનો એક વાક્યમાં દોષને સમાન સંયોગ થવાથી દોષ અર્હકાર બને છે જેમ કે ત્યાં હંસો વડે સરોવર, પુષ્પો વડે વૃક્ષ, મત્ત ભ્રમરો વડે કમળ તથા ગોઠ્ઠિઓ વડે ઉપવન સદાય શોભાયુક્ત રહે છે." (શ્લોક ૫૬-૫૭)

એક અર્થ ધ્વારા અનેક અર્થર્થી દોષને જેમ પ્રકાશન 'દોષ' અર્હકાર કહેવાય. ભસ્તમુનિએ ઉપમાને જેમ દોષના અનેક પ્રભેદ પાડ્યા નથી. અભિનવગુપ્તે ભસ્તમુનિના લક્ષણના આધારે દોષ અર્હકારની પરિભાષા આ પ્રમાણે આપી છે. " એક અવાન્તરથી અસંયુક્ત રહી જે ક્રિયા, ગુણ, જાતિ વિગેરેની આકથિઓની સમ્યક પુર્તિ કરે તેને દોષની પ્રકૃતિને કાસી દોષ સમજવું જોઈએ." ભસ્તમુનિ નિરુપિત દોષકર્તુ ઉદાહરણ તેની પુષ્ટિ કરે છે.

(૩) રુપક

રુપક અર્હકારની પરિભાષા આપતા ભસ્તમુનિ જણાવે છે કે " પદ્માના વિકલ્પથી નિર્મિત 'તુલ્ય અવયવબાળા તથા યોડા સાદૃશ્ય ગુણ સુક્ત અભિન્ન સ્વરુપ તે રુપક કહેવાય છે." પ્રક્ષિપ્ત શ્લોક અનુસાર અનેક દૃવ્યોના સંબંધથી ઉપમાના ગુણોનો આશ્રય લઈ જેના સ્વરુપનું સમ્યક વર્ણન થયું હોય તેને રુપક કહે છે. રુપક અર્હકારનું ઉદાહરણ ભસ્તમુનિ આ પ્રમાણે નિરુપે છે. " વાપિશ્ચોર્મા સ્થિત કમળવદનો, કુમુદહાસિની તથા વિકસિત નીલકમળ સદૃશ નેત્રોબાળી લલનાઓ કુજિત હંસો ધ્વારા એક બીજાને બતાવતી શોભિત ઘઈ." (શ્લોક ૫૮-૫૯)

આ અર્હકારમાં કિંચિત સાદૃશ્ય તથા તુલ્યાવયવત્વની સ્થિતિ રહે છે. રુપક અર્હકારના પણ ભસ્તમુનિએ પ્રભેદ નિરુપ્યા નથી પણ તેના વિવક્ષાથી રુપકનો સંગિ કે એકદેશવિવર્તિ હોવા વિશેનો સંકેત અવશ્ય મળે છે. રુપકનું ભસ્તમુનિ નિરુપિત લક્ષણ, પછીના કાળમાં વિકસિત રુપકના 'સપક્ષ દેશ વિવર્તી' અને 'એક દેશ વિવર્તી' નામના બે ભેદોનો આધાર બની રહે છે.

(૪) યમક

'યમક' અલંકારની પરિભાષા આપતાં ભરતમુનિ જણાવે છે કે 'શબ્દોની આવૃત્તિ યમક કહેવાય છે, જે પાદો પ્રારંભ થઈ અનેક વિધાઓ ધારણ કરે છે.' (શ્લોક ૬૦)

ભરતમુનિ દૃશ્ય-કાવ્ય (નાટક)માં યનારા (નાટકાશ્રયમ્) યમક અલંકારના ૧૦ પ્રભેદો, લક્ષણો અને ઉદાહરણ સહિત આ પ્રમાણે નિરૂપે છે. (શ્લોક ૬૧ થી ૮૫)

યમકના પ્રભેદો

- (૧) પાદાન્તયમક જો ચાર પાદોના અંતમાં સમાન પદ હોય તો તેને પાદાન્તયમક કહે છે.
- દિનશ્યાન્ત્ સંહૃતરશ્મિમ્મહડલં
દિવોવ લગ્નં તપનીયમ્મહડલં ।
વિભ્રાતિ તામ્રં દિવિ સૂર્યમ્મહડલં
યથા તસ્તુયાઃ સ્તનભાર મ્મહડલં ॥
- (૨) કથિયમક જો પાદના આદિ તથા અંતમાં સમાન પદ હોય તો તેને કથિયમક કહે છે.
- યામિં યામિં ચન્દ્રવતીનાં દૃવતીનાં
વ્યકતાવ્યકતા સા રજનીનાં રજનીનાં ।
કુલ્લે કુલ્લે સભ્રમરે વા ભ્રમરે વા
રામા રામા વિસ્મયતે ચ સ્મયતે ચ ॥
- (૩) સમુદ્ગયમક લક્ષણવૃત્તનાં અર્ધભાગની આવૃત્તિ ધ્વારા સંપૂર્ણ વૃત્તની પૂર્તિને સમુદ્ગયમક કહે છે.
- ઉતકીકુસુમપાર્શ્વરદન્તઃ શભિતે પ્રવરકાનનહસ્તી ।
ઉતકીકુસુમપાર્શ્વરદન્તઃ શભિતે પ્રવરકાનનહસ્તી ॥
- (૪) વિકાન્તયમક જો એક પાદ છોડીને બીજો પાદ સમાન હોય અર્થાત્ ક્ષિતીય અને ચતુર્થ પાદની સમાન સમાન હોય તેને વિકાન્ત યમક કહે છે.
- સ પૂર્વે વાસ્તો ભૂત્યા ક્ષિ ર્શૃંગ ઇવ પર્વતઃ ।
અભવદન્તવૈડલ્યા ક્ષિર્શૃંગ ઇવ પર્વતઃ ॥

(૫)

ચડવાલયમક

જો પાદાન્ત શબ્દની બીજા
પાદના પ્રારંભમાં આવૃત્તિ
આવે તો તેને ચડવાલયમક
કહે છે.

શૈલાસ્તથા શત્રુભિરાહતાહતા
હતાસ્ય ભુયસ્વનુ પુગૈઃ ખગૈઃ ।
ખગૈસ્ય સર્વેયુધિસંચિતાસ્થિતા
સ્થિતાધિરુઠા નિહતાસ્તલૈસ્તલઃ ॥

(૬)

સંદષ્ટયમક

જો પાદના પ્રારંભમાં બે
સમાન શબ્દોની આવૃત્તિ
હોય તો સંદષ્ટ યમક
થાય છે.

ઘરય ઘરય રમણસ્ય મે ગુણાન
યેન યેન વશમાં કરોતિ મામ્ ।
યેન યેન હિ મમતિ દર્શન
તેન તેન વશમાં કરોતિ મામ્ ॥

(૭)

પાદાદિયમક

જો પ્રત્યેક પાદના પ્રારંભમાં
આવનારા શબ્દોની, આગળના
તમામ પાદમાં આવૃત્તિ
થાય તો પાદાદિયમક
બને છે.

વિષ્ણુઃ સૃજતિ ભૂતાની
વિષ્ણુઃ સંહરતે પ્રજાઃ ।
વિષ્ણુઃ પ્રસુતે ત્રેલોક્યં
વિષ્ણુ લોકાધિદેવતમ્ ॥

(૮)

આપ્રેક્ષિતયમક

જો પાદનું અંતિમ પદ બે
વાર આવૃત્ત થાય તો
તેને આપ્રેક્ષિત યમક કહે
છે.

વિશ્વમિત નિઃસ્થિતિર્ન મુહુર્મુહઃ
કર્ષાં વિધિય સ્મસ્ત્વાં પદે પદે ।
યથા ચ તે ધ્યાનમિદં પુનઃ પુનઃ
ધ્રુવં ગતા તે રજની વિના વિના ॥

(૯)

ચતુર્વ્યવસિત
યમક

જો ચારે પાદ સમાન
અક્ષરવાળા હોય તો તેને
ચતુર્વ્યવસિત યમક કહે છે.

વાસ્તાનામયમેવ કાલો
વાસ્તાનામયમેવ કાલઃ ।
વાસ્તાનામયમેવ કાલો
વાસ્તાનામયમેવ કાલઃ ॥

(૧૦)

માલાયમક

જ્યારે અનેક વ્યંજનોથી
યુક્ત એકજ સ્વર,
વિભિન્ન શબ્દોમાં આવતો
હોય તો તેને માલા
યમક કહે છે.

હલો બલો હલો માલો
ખેલો માલો સલો જલો ।
ખલો બલો બલો માલો
મુસલો ત્વભિરશ્વતુ ॥

ભામહું, યમકના ભરતમુનિ નિરુપિત પ્રભેદોનો પરસ્પર અંતર્ભાવ કરી કેવળ પાંચ યમક સ્વીકાર્યા છે. ભરતમુનિ પ્રતિપાદિત યમક પ્રભેદો છે દરડા, અગ્નિપુરાણ, ભામહું , ભટ્ટ વિગેરે આચાર્યો દ્વારા કલ્પિત ભેદો માટે આધાર પ્રસ્તુત કર્યા એમ કહી શકાય. નાદ-સૌંદર્ય એ યમકની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે જે બોધ્યાલની ભાષાને અલંકૃત કરે છે.

અલંકારોનો રસાશ્રિત પ્રયોગ

અલંકારોના નિરુપણના અને ભરતમુનિ સ્પષ્ટપણે જણાવે છે કે નાટ્યકાવ્યાની રચના 'અર્થક્રિયાપેક્ષી' અર્થાત ક્રિયાસાપેક્ષ અલંકારો વડે થેલી જોઈએ. શ્રાવ્યકાવ્ય અને દૃશ્યકાવ્યમાં પ્રયોજાતા અલંકારોમાં આ તફાવત રહેલો છે. શ્રાવ્યકાવ્યમાં ક્રિયાનિરપેક્ષ અલંકારો પ્રયોજાઈ શકે પરંતુ દૃશ્યશ્રાવ્યમાં ક્રિયાસાપેક્ષ અલંકારોનો પ્રયોગ અનિવાર્ય છે કેમ કે તેજ તેને અભિનેયતા અર્પી શકે.

'અર્થક્રિયા'થી ભરતમુનિનો આશય એ છે કે નાટ્યકાવ્યમાં ભાવ અને રસની પ્રક્રિયા અપેક્ષિત છે. અલંકારોનું નાટ્યભાવમાં રુપાંતર થવું આવશ્યક છે.

ભરતમુનિને અલંકારોનો રસાશ્રિત પ્રયોગ અભિપ્રેત છે. તેમના કથન અનુસાર વીર, રૌદ્ર તથા અદ્ભૂત રસોના વર્ણનમાં ઉપમાં અથવા રુપક અલંકાર, શૃંગાર રસમાં રુપક તથા દોષક અલંકારો પ્રયોજવા જોઈએ. (શ્લોક ૧૦૭ પૂર્વાર્ધ, ૧૦૮ પૂર્વાર્ધ)

અને.....

ભરતમુનિ પછીના કાળમાં શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારની બે ભિન્ન પરંપરાઓ વિકાસ પામી. નાટ્યશાસ્ત્રમાં આ પરંપરા સ્પષ્ટ નથી. ભરતમુનિ દ્વારા, યમકના લક્ષણ નિરુપણના સંદર્ભમાં પ્રયોજાયેલો 'શબ્દાભ્યાસ' શબ્દ, આ બે પરંપરાઓના બીજા સ્વરુપનો સ્પષ્ટ સંકેત કરે છે. શબ્દ અને અર્થના આધારે અલંકારોની વિભાજન પરંપરાનો આરંભ ભામહું પછી દરડાએ કર્યો.

ભરતમુનિએ, આ ચાર અલંકારોને નાટ્યલક્ષણો તથા નાટ્ય અલંકારોથી ભિન્ન માની

મને નિરુપ્યા છે. અન્ય નાટ્યશાસ્ત્રીય ગ્રંથો-નાટકલક્ષણરત્નકોશ, દશરુપક, નાટ્યદર્પણ, રસાર્ણવ સુદાકર અને ભાવપ્રકાશન વિગેરે ગ્રંથોમાં- કાવ્યશોભાવિધાયક એવા આ અલંકારોનો ઉલ્લેખ સુધ્ધાંત્રી નથી. સાગરનદીએ તો સ્પષ્ટપણે પ્રતિપાદિત કર્યું છે કે કાવ્યશોભાવિધાયક અલંકાર તથા નાટ્યઅલંકાર એકબીજાથી પૃથક્ છે. ઉપમા આદિ અલંકાર કાવ્યશોભા અને નાટ્યાલંકાર નાટ્યશોભાના અનુબંધી છે.

અલંકારશાસ્ત્રના ઉદ્ભવ અને વિકાસમાં ભરતમુનિ નિરુપિત આ ચાર અલંકારો તથા લક્ષણો મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. ભરતમુનિએ મુળરુપથી ચાર અલંકારોના વિવેચન ધ્વારા જે કાવ્યમાર્ગનો પાયો નાખ્યો તેનો પૂર્ણ વિકાસ ભામહ, દરડી, ઉદ્ભટ, વામન, રુદ્રટ, રુપક, મમ્મટ, વિશ્વનાથ જેવા આચાર્યોએ કર્યો. આમ ભરતમુનિના અલંકારવિધાનનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય છે.